

Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban

A kötetet összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Baráth Magdolna

Napvilág Kiadó–Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012. 494 o.

A 2002-ben megjelent *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956* című kötet folytatásaként Baráth Magdolna, a szovjet–magyar kapcsolatok II. világháború utáni történetének elismert kutatója újabb dokumentumkötettel jelentkezett. A kiválóan szerkesztett, pontos és tárgyyszerű jegyzetekkel és eligazító bevezető tanulmánnyal ellátott könyv a Hruscsov-korszak szovjet diplomáciai jelentéseit adja közre. A kötetben nemcsak a mindenkori nagykövet jelentései, a vezető magyar politikusokkal, közéleti szereplőkkel folytatott beszélgetéseiről készített feljegyzések szerepelnek, hanem beosztott diplomaták hasonló anyagai is.

Összesen 219 dokumentumot tartalmaz a kötet. Az első 1956. november 8-án, míg az utolsó 1964. november 28-án készült. E nyolc év során született feljegyzések azonban rendkívül egyenetlenül oszlanak meg. 1956 utolsó két hónapjából nyolc irat került a kötetbe és csak egyetlenegyszármazik a nagykövettől, Jurij Andropovtól, míg a többi különböző rangú követségi munkatársak feljegyzése. A következő év már gazdagabb dokumentumanyaggal van jelen, noha a 16 jelentés egész évre vetítve még mindig nagyon kevés, így az azokból kirajzolódó kép is nagyon esetleges. Ezek a feljegyzések azonban már többségükben a nagykövetek találkozóihoz kapcsolódnak. Nagykövetekről írunk, mert 1957 kora tavaszán Andropovot új vezető váltotta a szovjet képviselő élén. Az új nagykövet, Jevgenyij Gromov két éven át töltötte be a misszióvezetői posztot. Tevékenységének első teljes évéből azonban mindössze nyolc feljegyzés került a forráskiadványba.

Az 1959-es év azonban fordulatot hozott. A tavasz végén állomáshelyére érkező új nagykövet, Tyerentyij Stikov feltűnő aktivitást mutatott, és június vége, illetve december eleje közt 23 olyan feljegyzés készült el és vált most hozzáférhetővé, amely az ő találkozóiról számol be. Az év egészét tekintve 32 jelentés szerepel a dokumentumkötetben. A következő évben, 1960-ban újra nagykövetváltásra került sor. Stikovot az év második felében Vlagyimir Usztyinov követte a poszton. Ebből az évből 38 dokumentumot találunk a kötetben. Ezek kétharmada még Stikov nagykövetségének idején készült, a többit jórészt az új képviselővezető jegyzi. A Stikovot váltó nagykövet, Vlagyimir Usztyinov tevékenységéről azonban alig nyerhetünk képet. Míg a beiktatását közvetlenül követő négy hónapban – 1960 szeptembere és decembere közt – még tizenkét most hozzáférhetővé tett feljegyzés készült találkozóiról, addig a következő két évben mind-

össze négy-négy. Ráadásul az összes találkozó közül csak egyetlen történt Kádár Jánossal, még 1960 végén. Az azt követő két év dokumentumai között több ilyen nem található. 1963 elején Usztyinov is távozott Budapestről. Helyére Georgij Gyenyiszov lépett, aki három éven át töltötte be a nagyköveti posztot. Az ő tevékenysége a leggazdagabban reprezentált. 1963-ból 59, míg a következő évből 50 feljegyzés szerepel a dokumentumkötetben.

Ez a fajta feltűnő egyenlenség a dokumentumok évenkénti megoszlásában nyilván nem abból ered, hogy a szovjet képviselet munkatársai és a mindenkori nagykövet munkatempója ilyen mértékben különbözött volna egymástól. A háttérben elvileg csak két körülmény állhat. Vagy a jelentések egy részének elkalódása – bár ezt ilyen nagyságrendben nehéz elképzelni –, vagy – és ez a valószínűbb – bizonyos dokumentumok különböző megfontolások miatti visszatartása. Aligha valószínű ugyanis, hogy a budapesti szovjet nagykövetség 1961-ben és 1962-ben ilyen ritkán jelentett volna. Ekkora teljesítményért nem tartanak fenn külképviseletet. És az sem valószínű, hogy az egymást váltó szovjet nagykövetek kapcsolati rendszere és a magyar politikai vezetéssel történő érintkezéseinek intenzitása lett volna ennyire eltérő. Mindez ugyanakkor azt jelenti, hogy e kötettel bár egy nagyon értékes – főként a moszkvai Külügyi Levéltárban őrzött – dokumentumtömb került végre magyar nyelven közreadásra, ám az közel sem tekinthető teljesnek, hanem csupán különböző okok miatt megbomlott dokumentumegyüttesnek. Erről nyilvánvalóan nem a kötet szerkesztője tehet. Sőt, erre a körülményre – nagyon helyesen – maga is felhívja a figyelmet bevezető tanulmányának elején.

A dokumentumegyüttes megbontott jellege azonban – többek között – azzal a következménnyel jár, hogy a közölt iratokból számos fontos eseménnyel kapcsolatban semmiféle információt nem nyerünk, mintha azok meg se történtek volna. Ugyanakkor nehéz eldönteni, hogy ennek csupán az lenne-e az oka, hogy épp azok a jelentések hiányoznak, amelyekben ezekről az eseményekről szó esik, avagy a két ország közti kapcsolat jellege nem tette lehetővé, hogy bizonyos kényes kérdésekről a felek tájékoztassák egymást. Sőt az sem zárható ki, hogy a diplomáciai csatornákon kívül léteztek olyan alkalmak, illetve lehetőségek, amikor ezek a kényes és érzékeny kérdések is napirendre kerülhettek, például az első számú vezetők személyes találkozóin. De nézzünk ezzel kapcsolatban néhány konkrét példát!

Több mint beszédes, hogy a Hruscsov elmozdítására irányuló 1957. júniusi „összeesküvés” egyetlen mondat erejéig sem jelenik meg a követségi iratokban. Nehéz elképzelni, hogy a magyar vezetést ne foglalkoztatta volna mindaz, ami 1957. június 18-án a Szovjetunió Minisztertanácsa Elnöksége ülésén, majd ezt követően június 22–28. közt az SZKP KB plénumán történt. Mégiscsak a Szovjetunió első számú vezetőjét, Nyikita Hruscsovot próbálta az SZKP KB Elnökségének jó néhány tagja – többek között Molotov, Malenkov és Kaganovics – elmozdítani. Ám olvasva a dokumentumkötetet, nem lehet eldönteni, hogy ez a leváltási kísérlet témája volt-e egyáltalán a szovjet nagykövet valamelyik magyar politikai vezetővel folytatott megbeszélésének, avagy témája volt ugyan, de épp

ezek a jelentések még mindig hozzáférhetetlenek. Ezt egyelőre nem tudjuk, pedig roppant tanulságos lenne, ha ebben a kérdésben világosan látnánk. A hasonló példák, sajnos, hosszan sorolhatóak. Így, még mindig 1957-nél maradva, nehéz elképzelni, hogy ne került volna szóba az SZKP KB Elnökségének október 19-i, Zsukov marsallt elítélő állásfoglalása, majd október 26-i felmentése honvédelmi miniszteri posztjáról. Nyilván élénken érdekelte ez a magyar vezetést is, de ennek semmi nyoma a követi jelentésekben. Az sem tűnik életszerűnek, hogy Mao Ce-tung 1957. novemberi hosszú – csaknem háromhetes – szovjetunióbeli látogatásáról ne beszélt volna egymással a szovjet nagykövet és valamelyik magas rangú magyar tárgyalópartnere. De ezekről a kérdésekről sem találni semmit a közölt dokumentumokban. Valószínűleg azért nem, mert a moszkvai levéltár(ak) által kiadott „dokumentumfolyam” 1957. június 13-a és 1958. február 8-a közt megszakad.

De nézzünk egy olyan évet, amikor viszonylag jelentős számban állnak rendelkezésre szovjet követségi jelentések. Ilyen például 1959. Ennek az évnek fontos eseménye volt Hruscsov csaknem két héten át tartó hivatalos amerikai útja és az ENSZ Közgyűlése előtt elmondott beszéde. Ez az esemény fölbukkant ugyan a szovjet nagykövet, Tyerentyij Stikov Kádár Jánossal folytatott októberi találkozásán (58. számú dokumentum), ám a kérdés „megtárgyalása” mindössze arra korlátozódott, hogy a nagykövet „bizalmasan” (!) átnyújtotta „Hruscsov elvtárs USA-beli látogatásáról szóló tájékoztató szövegét”. Ennyi történt és semmivel sem több. A nagykövet az írásos anyaghoz szóban nem tett hozzá semmit. Kádár pedig elfogadta ezt.

Általánosságban leszögezhető, hogy a követi jelentésekben külpolitikai kérdések viszonylag ritkán merülnek föl, és ha igen, akkor azok mindenekelőtt a szocialista táboron belüli ügyekkel, illetve Magyarország 1956 utáni elszigeteltségével kapcsolatosak. Más, ennél átfogóbb problémák csak elvétve bukkannak fel. Mint ahogy alig találni nyomát annak, hogy Moszkva nagykövetei révén bármi igazán érzékeny, avagy kényes szovjetunióbeli belpolitikai kérdést megpróbált volna a magyar vezetéssel megosztani. Pedig felettébb izgalmas és tanulságos lett volna megtudni, hogy szovjet részről tájékoztatták-e a magyar vezetést az 1962. június első napjaiban Novocserkasszkban történekről. Mivel a most közreadott 1962-es követi jelentések utolsó darabja május közepén született, nem tudjuk, hogy Moszkva adott-e diplomáciai csatornákon át bárminemű tájékoztatást a tiltakozó munkások elleni erőszakos fellépésről, a tömegbe lövés áldozatairól, és egyáltalán a kialakult incidens okairól. Lehet, hogy adott, bár ez nem tűnik valószínűnek.

A hruscsovi desztalinizáció fontos állomását jelentő, 1961 októberében megtartott XXII. SZKP-kongresszus viszont fölbukkan témaként a követi jelentések közt (106. számú dokumentum). Usztyinov nagykövet Szirmai István PB-póttaggal folytatott beszélgetésének rövid összefoglalójából kiderül, hogy a magyar vezetés nemcsak a nyilvánosság előtt, de a háttérben is határozottan támogatta a sztálinizmustól mindinkább távolodni akaró szovjet kurzust. Ugyanakkor feltűnő, hogy e beszélgetés jószerével csak egyetlen dologra koncentrált, a kongresszus anyagának és határozatainak minél szélesebb körű magyarországi megismertetésére. Eközben egyetlen szó sem esett arról, hogy a szovjet társada-

lom miként fogadta a kongresszuson elhangzottakat. Mintha Moszkva küldötte nem érezte volna feladatának, hogy erről bármit is megosszon magyar partnerével. Ebből a szempontból érdekes lenne összevetni a budapesti szovjet nagyköveti jelentéseket a mindenkori moszkvai magyar diplomáciai anyagokkal. A moszkvai magyar képviselő nyilván folyamatosan próbált tájékozódni a fontos szovjet bel- és külpolitikai eseményekről. Valószínűleg bizonyos háttér-információkat is összegyűjtött, ám azok a vizsgált időszakban aligha térhettek el – ha egyáltalán eltértek – a szovjet fél biztosította hivatalos tájékoztatók tartalmától.

Érdekes, hogy ezekben a szovjet diplomáciai feljegyzésekben nincs nyoma annak, hogy a magyar fél bármikor is olyan kérdést vetett volna fel, aminek hátterében valamilyen moszkvai magyar jelentés állt volna. És azt is érdemes lenne egyszer megnézni, hogy a magyar diplomáciai képviselő vezetőjének sikerült-e, s ha igen, akkor milyen gyakorisággal találkozni a szovjet politikai élet legfontosabb szereplőivel, beleértve az SZKP első számú vezetőjét is. Ezzel szemben a most közreadott szovjet diplomáciai jelentésekből egyértelműen kiderül, hogy a mindenkori szovjet nagykövetség nem okozott gondot akár még a Kádárral való találkozó megszervezése sem. Sőt ezekre a találkozókra gyakran épp a magyar fél tartott igényt.

Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a szovjet nagykövet 1956 után már nem volt abban a helyzetben, hogy ne alkalmazkodjék a magyar politikai vezetéshez. Kádár nyugodtan megtehetette – mint ahogy meg is tette –, hogy akár hetekig halogassa a szovjet nagykövettel való találkozóját. Az is világosan kiderül, hogy a szovjet diplomaták 1956 után még akkor is tartózkodtak a „tanácsadástól”, amikor erre magyar partnereik kifejezetten felkérték őket. Többnyire arra hivatkozva hátrították el az állásfoglalást, hogy ezekben a kérdésekben a „magyar elvtársak jóval tájékozottabbak”.

Összességében az a kép alakul ki a jelentésekből a budapesti szovjet nagykövetség munkájáról, hogy az elsősorban „technikai” jellegű feladatokat teljesített, vagyis leginkább a két ország közti gazdasági kérdések „menedzselését” tekintette feladatának. És persze próbált folyamatosan tájékozódni a magyarországi belpolitikai és társadalmi helyzetről. A nagy, elvi jelentőségű kérdéseket láthatóan nem ezeken a csatornákon át intézte egymással a két ország, már amennyiben voltak egyáltalán ilyen megtárgyalásra váró nagy, elvi jelentőségű kérdések. Minden arra vall, hogy a magyar politikai vezetés elég pontosan érzékelté azokat a határokat, amelyeken belül viszonylagos szabadságot élvezett, és megpróbált e területen belül maradni.

Túl mindezen, figyelmet érdemlő jellegzetessége a diplomáciai jelentéseknek, hogy azok hanghordozása és stílusa alapvetően tárgyyszerű, mentes mind a fölösleges tiszteletköröktől, mind a gyakori ideológiai kitérőktől. Sőt a jelentések közt fölbukkannak olyanok is, mint például Vlagyimir Krjucskov – a későbbi KGB-elnök, ekkor még követségi III. titkár – beszélgetése Harsányi György újságíróval, amelyekben számos kritikus észrevétel is található (21. számú dokumentum). Az 1957. március 23-i találkozón a magyar újságíró már rögtön a beszélgetés elején hangot adott azon véleményének, hogy a magyar értelmiség

elmarasztalóan viszonyul a Moszkvában tárgyaló, Kádár vezette kormánydelegáció Sztálin-szobor előtti tisztelgéséhez. Sztálint ugyanis „Magyarországon a tragikus események egyik felelősének tartják” – szögezte le Harsányi. (A Sztálin-emlékmű magyar megkoszorúzása – nem melleleg – jól mutatja azt a bizonytalanra vált helyzetet, amelybe a XX. kongresszus keltette politikai hullámtól meglepett, sőt némiképp megrémült hrucsovi kurzus átmenetileg került.) Harsányi a beszélgetés következő részében ugyan helyeslően beszélt a szovjet csapatok magyarországi jelenlétéről, de nem sokkal később kifejezetten kritikus véleményének adott hangot a szovjet tanácsadóknak a Rajk-ügyben játszott szerepével kapcsolatban. Krjucskov mindezt derekasan le is jegyezte. Majd a kérdés lezárásaképp azt is rögzítette, hogy a fenti vádakot visszautasítva kijelentette: „nem tudom, hogy folyt le a Rajk-ügy vizsgálata, de egyben nem kételkedem, hogy az általa [mármint a Harsányi által – Sz. B. Z.] mondottak nem felelnek meg a valóságnak”. A magyar újságíró azonban még ennél is tovább ment, amikor a szovjet diplomatának kifejtette, hogy a kialakult helyzetért „Rákosi nem kevésbé felelős, mint Nagy Imre, és az utóbbi tetteit nem lehet tisztán árulásnak nevezni”. Majd a következőképpen folytatta: „a szovjet emberek miatt, mert nincs kellő tájékozottságuk a magyar valóságról, nem mindig értik meg a magyarokat [...]. A Szovjetunióban például nem értenek egyet a Rákosi-vezetés olyan mérvű bírálataival, amilyen mértékben az Magyarországon történt. Ha a Szovjetunió jobban ismerne minket, magyarokat, akkor megértené a mi Rákosi-kritikánkat.” Ez se tetszett Krjucskovnak, de némi kommentár kíséretében mégiscsak lejegyezte. Mint ahogy lejegyezte Harsányi szovjet sajtópolitikával kapcsolatos észrevételeit is. A magyar újságíró szerint ugyanis „a Szovjetunióban a propaganda általában olyan módon valósul meg, hogy az emberek csak »az egyik fél véleményével« ismerkednek meg, mivel a szovjet sajtó hasábjaira külföldről nem jutnak be a felszólalások, azoknak a személyeknek a cikkei, akik elmentéses álláspontot képviselnek, még abban az esetben sem, ha a szovjet sajtó vitába száll velük.” Krjucskov szerint Harsányi azt sem érti, hogy a szovjet szervek miért zavarják a nyugati rádiók adásait, „a Szovjetunióban miért nem árulnak szabadon amerikai, francia és más napilapokat és folyóiratokat”, amikor a *Pravdához* még Kaliforniában is szabadon hozzá lehet jutni. A követség munkatársa mindettől nem jött zavarba, és hosszú bekezdésben utasította vissza Harsányi álláspontját. Mindebben nem is az az igazán érdekes, hogy Krjucskov milyen megmosolyogtató érveket próbált felhozni a magyar újságíró véleményével szemben, hanem az, hogy Harsányi mindezt 1957 tavaszán minden további nélkül kifejtette. Mintha nem is fél évvel lennének a magyar forradalom után!

Összességében leszögezhetjük, hogy a kötet még ebben a kissé csonka voltában is tele van érdekesebbnél érdekesebb dokumentumokkal. Így kiváltképp azok számára lehet hasznos az itt közölt diplomáciai jelentésekkel való megismerkedés, akik teljesebb képet akarnak nyerni nemcsak a magyar–szovjet viszony alakulásáról, de arról is, hogy a magyar politikai vezetés belső viszonyai miként alakultak az 1956-ot követő nyolc évben.

Sz. Bíró Zoltán